

نقش اسما متبرکه بر روی سکه های اسلامی

رهبر گنجه، تورج

نقش «سکه شناسی» در شناخت ادیان، مذاهب، اساطیر باستانی، رویدادها و وقایع مهم مذهبی و تاریخی، بر هیچ پژوهشگری پوشیده نیست. سکه‌ها از اسناد معتبر و گرانقدر تاریخ ایران به شمار می‌روند، که با مطالعه نام شهرها و فرمانروایان، تاریخ ضرب سکه‌ها، علایم و نمادهای دینی، تصویر الهه‌ها و ایزدان مذهب زرتشتی و شعارهای مقدس آن دوران‌ها را مشخص می‌سازد.

سکه‌های اسلامی در این میان، گنجینه‌ای فاخر و ارزشمندی هستند که کمتر مورد تحقیق و کاوش اندیشمندان و باستانشناسان قرار گرفته است. در این مقاله نویسنده ضمن بررسی پیشینه تاریخی داد و ستد در ایران باستان، سعی در بیان اهمیت مذهبی آیات قرآنی بر روی مسکوکات دارد.

سکه شناسی (citamsimun) به عنوان یکی از شاخه‌های علوم باستانشناسی، شاهدی زنده و گویا از تمدن دنیای قدیم ملل مختلف است. انسان پس از کشف فلز، به خواص متعدد آن پی برد. با نحوه کاربرد آن آشنا شد و اهمیت آن را شناخت و به طور کلی تحولی چشمگیر در زندگی بشر روی داد و اکنون که بیش از یکصد قرن از کشف فلز توسط بشر می‌گذرد، این ماده توانسته بیشترین سهم را در ترقی و تعالی تمدن بشریت ایفاء کند و امروزه در تحقیقات و بررسی‌های علم باستانشناسی از جایگاه ارزشمندی برخوردار است. بدون تردید، سکه‌های فلزی به جای مانده از ادوار پیشین، از با ارزش‌ترین مدارک تاریخی در دست باستانشناسان و پژوهشگرند که با داشتن نام محل ضرب سکه، اسامی شخصیت‌های تاریخی، خطوط اسلامی و ذکر آیات شریف قرآن و نام‌های مبارک ائمه (ع) اسناد غیر قابل انکاری به حساب می‌آیند، که در روشنگری اوضاع سیاسی، جغرافیایی، اقتصادی، هنری و مذهبی زمان خود نقش موثری داشته‌اند. سکه شناسی در شناخت ادیان و مذاهب نیز نقشی شگرف دارد. نقش کشتی‌های جنگی در پشت سکه ساتراپ‌های هخامنشی، تصویر حلقه‌های نظامی بر روی سکه‌های برنزی عصر اشکانی، نقش و نقوش آتشکده‌ها در عصر ساسانی، نقوش پادشاهان، ذکر نام شهرها، فرمانروایان و... گنجینه‌هایی عظیمی هستند که عقاید مذهبی و جلوه‌های هنر و فرهنگ اقوام را به نمایش می‌گذارد. ابتدایی‌ترین کاربرد فلز را که شاید بتوان بدوی‌ترین سکه به شمار آورد، نوع شمش فلزی است که در بیشتر مناطق باستانی در اوزان گوناگون، کاربرد داشته‌اند. این گونه شمش‌ها و مفتول‌های نازک و ضخیم از برنز و فلزات سیمین و زرین در هنگام داد و ستد با کالاها، بین اقوام مبادله می‌شده است.

نخستین مسکوکات، کم و بیش شبیه سکه‌های رایج امروزی در لیدی در آسیای صغیر ضرب شده است. اولین سکه‌های «لیدیایی» آلیاژی از «زر و سیم» با نقوش روباه (نماد خدایی آن دوره) در حدود سال 687 پیش از میلاد، ضرب و رایج گردید، و نقش ماندگاری فلزات را برای بشر با زبانی شیوا بیان ساخت.

کوروش پس از غلبه بر کروزوس پادشاه لیدیه، ضرب سکه که پیشتر در آن سرزمین رایج بود، به همان گونه ادامه داد. به استناد کتاب مقدس تورات و نمونه سکه منسوب به «کوروش» در موزه بریتانیا، می‌توان او را نخستین شاه عصر هخامنشی دانست که اقدام به ضرب سکه کرد. سکه‌ها با ضرب نقوش شاهان و ساتراپ‌های محلی و بطرز هنرمندانه‌ای با خطوط مختلف به وجود آمدند.

ضرب مسکوک طلا در انحصار ضرابخانه سلطنتی بود، که به آن «دریک» یا «داریک» به معنی دارا-شاه گفته می‌شد و آن سکه زرینی بود که بر پایه آخرین آزمایش‌ها، تنها 3 درصد آلیاژ داشت و شهرت جهانی یافت. «دریک» با عیار 23/97 به وزن 8/42 گرم و در اواخر این دوره به وزن 16/65 گرم با همان عیار ضرب و رایج شد.

نوع دیگر سکه‌های عصر هخامنشی شکل/سیکل/دراخم(درهم سیمین یا در یک سیمین به وزن 5/60 گرم همزمان با در یک زرین هخامنشی ضرب شد. پس از نبرد گوگمل و شکست داریوش (سوم) آخرین شاه هخامنشی، در دوران اسکندر نیم«در یکی» و دو«در یکی» نیز پرداخت. (یک در یک-یک استاتر-20 درهم) رواج یافت. خلاف مسکوکات هخامنشی، سکه‌های اسکندر و جانشینان او دارای زیبایی، هنر و تنوع نقوش بسیار بودند. عمده اشکال تصاویر سکه‌ها را چهره‌های خدایان یونانی، تصاویر اسکندر، نماد هرakles، خدایانی چون زئوس-آتنا و به خط یونانی بودند. در دوره جانشینان اسکندر به خصوص سکه‌های سلوکی تغییرات چندانی در سکه‌ها حاصل نشد. تنها بجای نام اسکندر، نام سرداری که سرزمین متصرفه را در اختیار داشت، بر روی سکه ضرب می‌کردند. سکه‌های عصر پارتی بی‌شبهت با سکه‌های عصر یونانی نبودند. این سکه‌ها دارای تصاویری از خدایان بودند که به خط یونانی ضرب می‌شده‌اند. پشتوانه هنری سکه‌های سلوکی، بیشترین تاثیر را بر این مسکوکات گذارد. خط این گونه مسکوکات پهلوی-اشکانی و آرامی-یونانی بود. در نخستین سده‌های شاهنشاهی پارتیان، عیار مسکوکات بسیار عالی بود. اولین درهم‌ها 4/30 تا 4 گرم بودند.

مهرداد اول نخستین چهار درهمی را به وزن 17 تا 16/20 گرم و با عیار بالا ضرب کرد. مسکوکات با نیم رخ زیبا به سوی چپ، کلاه ویژه پارتی با لبه روی پیشانی آمده و آویزه‌ی روی گوش و بر پشت، نقشی است که بر کرسی نشسته و کمانی در دست دارد. با چیرگی اردشیر بر خاندان پارتی، وی در سال 27-226 میلادی در استخر تاج گذاری کرد. ضرب سکه در این زمان به پشتوانه ضرب سکه‌ها در ادوار پیشین، سبب شد تا اردشیر همت وافر گمارد و سکه‌ای به گونه‌های خوش نقش ظریف، زیبا و در عین حال، پر از دیدگاه‌های ملی-مذهبی و حکومتی رواج دهد.

ساسانیان بر سه فلز زرین سیمین و مسین، به ضرب سکه پرداختند. مسکوک راجح آنان هم «درهم» بود. بیشترین نقش شاهان ساسانی بر روی سکه‌ها، نیم رخ چهره داشت. تصویر تمام رخ اردشیر اول، بسیار نادر است. تصویر پوراندخت با گیسوانی آراسته به گوهرهای بسیار بر روی سکه‌های این دوره نقش بست. بنابر این، عمده نقوش بر روی مسکوکات این دوره، تصاویر شاهان عصر، آتشدان با دو ملازم و تصویری از آناهیتا(زن خدای فراوانی و آب‌ها) هستند.

دوران اسلامی. سکه‌های عرب ساسانی، عرب طبرستان

با روی کار آمدن حکام اسلامی(امویان و عباسیان) سکه‌های عصر ساسانی کم و بیش شکل ظاهری خود را حفظ کردند. تنها کلماتی مقدس چون: «بسم الله، ربی، ربی الله» بر آن افزودند.

نخستین خلیفه‌ای که به این امر مبادرت ورزید، *بدون تردید، سکه‌های فلزی بجامانده از دوره‌های پیشین، با ارزش‌ترین مدارک تاریخی به حساب می‌آیند؛ زیرا در روشنگری اوضاع سیاسی، جغرافیایی، اقتصادی، هنری و مذهبی زمان خود نقش مؤثری دارند.

عمر بن خطاب بود. او در هشتمین سال حکومت خود-سال 21 ه.ق-به ضرب سکه‌هایی با نقش خسرو پرویز دست یازید، که تنها در طوق بالای چهره کلمات «بسم الله» و جید(بسیار نیکو) آنهم به خط زیبای کوفی نگاشت. پس از عمر، عثمان بن عفان در سال‌های 25 تا 35 ه.ق بر این گونه مسکوکات، کلماتی چون: الله، محمد «ص» را افزوده و به ضرب سکه در شهرهای همدان، هرات، نهاوند، مرو، نیشابور، ابر شهر، استخر و... مبادرت ورزید.

حضرت علی بن ابی طالب «ع» نیز در سال 35 تا 40 ه.ق به ضرب سکه‌هایی سیمین و زرین پرداختند که جز «بسم الله» و «ربی» در برخی نام «محمد(ص)» به جای «بسم الله» حک شده است.

در مسکوکات معاویه پسر ابو سفیان، افزون بر بسم الله، نام معاویه امیر و روشنگان به پهلوی، جایگزین نام «خسرو» شده است. در علم سکه شناسی، گونه ضرب مسکوکات امویان با طراز ساسانی را «عرب ساسانی» و عباسیان را «عرب طبرستانی» می‌نامند.

بر روی سکه‌های از این دوره نقش خسرو دوم شاه ساسانی با ویژگی سکه‌های اواخر این دوره، رو به روی صورت خسرو به پهلوی ساسانی نام عبید الله بن زیاد، در حاشیه سکه «بسم الله» نقش بسته است.

عبد الملک بن مروان (86-65 ه.ق) نخستین خلیفه‌ای است که به تغییر بنیادی در مسکوکات متصرفه اسلامی پرداخت. ظاهراً اولین سکه او، در سال 77 ه.ق ضرب و رایج شد. بر روی سکه‌ها، لا اله الا الله وحده- لا شریک له (بر روی) و حاشیه آن بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصره فی سنه ثمین/80 پشت سکه، الله احد الله الصمد لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوا احد.

و بر حاشیه واژه «محمد رسول الله» ص «ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الذین کله و لو کره المشرکون. در یک طرف آن جمله شهاده: لا اله الا الله وحده لا شریک له» آمده است. حاشیه با کلمه «بسم الله» آغاز و با ذکر محل و تاریخ ضرب سکه پایان می‌پذیرد.

وی نخستین خلیفه‌ای است که سنن پیشین، یعنی نقش بستن تصاویر سلاطین و شاهان را منسوخ ساخت. تقلید سکه‌های رایج بیزانس و ساسانی را منسوخ و برای اولین بار، ضرب سکه اسلامی را متداول ساخت. بر روی اولین نمونه سکه‌های وی، کلمه شهادت «لا اله الا الله»، «اشهد ان محمد رسول الله» ص «ضرب شد. و این رسمی معمول برای ادوار بعدی شد.

همانطور که اشاره شد در دوره عباسیان نیز ضرب این گونه مسکوکات تنها با تغییری اندک ادامه یافت. در یک وجه آن دایره مرکزی است شامل «لا اله الا الله، وحده لا شریک له» با دو حاشیه داخلی تاریخ و محل ضرب و در حاشیه خارجی آیه سوم و قسمتی از آیه چهارم از سوره شریفه «الروم» است که اولین بار به سال 207 ه.ق به دینارهای مأمون دیده می‌شود. وجه دیگر دایره مرکزی و یک حاشیه است که در درون دایره «الله» محمد رسول الله «ص» نام حاکم وقت با القاب و عناوین و در حاشیه همچون سکه‌های اموی آیه سی و سوم از «سوره مبارکه» توبه «است که دیگر تغییرات جزئی از سال 214 ه.ق

«و لو کره المشرکون»

در انتهای سوره توبه آمده است. در برخی سکه‌ها واژه‌هایی چون: عدل، فتح، خیر، بخ و... نوشته شده است. مورخان آن وجهی از سکه را که واژه «لا اله الا الله» نوشته شده را «روی سکه» می‌نامند و دلیل استنباط آنان را ذکر «شعار اصلی اسلام» می‌دانند.

با شکست شاهنشاهی ساسانی و پذیرش اسلام از سوی ایرانیان، در مسکوکاتی که در این دوره ضرب شده، شعار قل لا اسئلكم علیه اجرا الا * ساسانیان بر سه فلز زرین، سیمین و مسین به ضرب سکه پرداختند. مسکوک رایج آنان «درهم» بود. عمده نقوش بر مسکوکات این دوره، تصاویر شاهان عصر، آتشدان با دو ملازم و تصویری از آنها (نهایتاً نهاد فراوانی و آب) است.

المودة فی القربا» (سوره شوری آیه 23) در سکه‌هایی که بین سال‌های 32 تا 127 ه.ق ضرب شده یا سکه‌هایی با نام ابو مسلم و عبد اله بن معاویه در ری، حاکی از قیام ابو مسلم به طرفداری عباسیان در بر اندازی حکومت امویان است. در این بین «طاهریان» نخستین سلسله‌ای بودند که از سال 206 ه.ق با حذف نام خلیفه به ضرب سکه روی آوردند.

توسعه ضرب سکه‌ها در عصر سامانی، گنجینه‌هایی بزرگ از مناطق دور دست است که توجه جهانیان را به خود جلب کرده است. کشف سکه‌های این دوره در سرزمین‌های لهستان و اسکاندیناوی، از جنس طلا و نقره و برنز، نشان از این اهمیت است. قدیمی‌ترین آنها سکه‌ای است که از احمد بن اسد در سال 244 ه.ق (858 میلادی) در سمرقند ضرب شده است. بر روی سکه‌ها اغلب نام فرمانروایان و حکام تابع آنها، و خلفای عباسی و شعارهای مذهبی، مانند «نصر و من الله و فتح قریب» حک شده است.

بعد از سلسله سامانی، «آل بویه» نیز سکه‌هایش را به سبک عباسی و به جای دواير المتحد المركز، از دو شش ضلعی منتظم متحد المركز و یک دایره محیطی استفاده کرد و کلماتی چون: باليمن و السعادة بالنصر و الظفر بر روی سکه‌ها، نقش بست.

روی سکه: متن «الله محمد رسول الله» بر حاشیه «محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون.»

پشت سکه: «لا اله الا الله وحده لا شریک له» بر حاشیه روی سکه، بسم الله ضرب هذا الدرهم... محل ضرب... سنه

بر حاشیه دوم سکه: «الله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصر الله» ضرب شده است. در عصر غزنوی، مسکوکات بسیار متنوع و از نظر عیار و اندازه و نوشته‌ها دارای تفاوت‌هایی چشمگیری در نواحی مختلف هستند. بر سکه‌های این دوره، که اغلب از زر و سیم و برنز بودند، در یک روی شعار «لا اله الا الله، محمد رسول الله (ص)» و نام خلیفه عباسی و بر روی دیگر، نام فرمانروای غزنوی و القاب او نقش بسته است.

بر روی سکه‌ای از دینار طلای سلطان محمود غزنوی کلمه عدل، لا اله الا الله وحده لا شریک له و با حاشیه: «بسم الله» ضرب هذا الدینار به نیشابور سنه احدی و اربع مائه 401 ه.ق. حک شده است. احکام سلاجقه نیز ضرب سکه‌هایشان بی شباهت با این دوره نبود. بر روی سکه‌ای از جنس طلا از درهم الب ارسلان سلجوقی، به سال 465 ه.ق. «لا اله الا الله» - وحده لا شریک له - القائم بامر الله و بر حاشیه داخلی: (بسم الله ضرب هذا الدینار بالاهواز سنه خمس و ستین و اربعمائه 465 ه.ق.) و بر حاشیه خارجی آن الله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصر الله بر پشت سکه، «الله - محمد رسول الله» و محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون» نوشته شده است. بنابراین، در یک فاصله طولانی از سلسله‌های مقتدر ایرانی، واژه‌های قرآنی زینت بخش سکه‌های دوره اسلامی شده و بر اهمیت آن افزوده‌اند.

خوارزمشاهیان نیز در ضرب سکه‌هایشان از آیات الهی بهره‌ها جستند. بر روی سکه‌ای از دینار جلال الدین خوارزمشاه (617-628 ه.ق.) جنس طلا. روی سکه: جمله «لا اله الا الله محمد رسول الله، الناصر الدین - الله» نوشته شده است.

با انهدام حکومت خوارزمشاهی و انقراض خلافت عباسی به دست مغولان، همه نهادها و معیارهای حکومتی دگرگون شد. بی شک این تحولات در ضرب سکه‌ها نیز تأثیر گذارد. در اولین سکه‌های ایلخانی، یعنی هولاکو خان نوه چنگیز عبارت: «قل اللهم مالک الملک تؤتی الملک من تشاء و تنزع الملک ممن تشاء و تعز من تشاء»... (بگو پروردگارا! پادشاهی از آن تو است. به هر که خواهی می‌دهی و از هر که خواهی می‌گیری و هر که را خواهی عزیز می‌کنی).

این جمله نورانی که از آیه شریفه سوره آل عمران 26 گرفته شده است، بیانگر تأثیر نفوذ اسلام و اهمیت واژه‌های قرآنی بر روی سکه‌ها است.

با روی کار آمدن حکومت صفویان (913-916)، شاه اسماعیل مسکوکاتی را ضرب کرد که در یک وجه آن، شهادتین و در حاشیه نام دوازده امام (ع) و در وجه دیگر، محل ضرب و القاب شاه نقر شده است.

نوشتن شعر بر روی سکه‌ها به خط نستعلیق، اولین بار در دوره صفوی رایج شد.

* حضرت علی (ع) نیز در سال‌های 35 تا 40 هجری به ضرب سکه‌های زرین و سیمین پرداختند که بر آنها، «بسم الله» و «ربی» و در برخی سکه‌ها نام «محمد (ص)» به جای «بسم الله» نوشته‌اند.

بر روی سکه‌های شاه عباس، این اشعار به چشم می‌خورد:

ز مشرق تا به مغرب گر امام است علی و آل او ما را تمام است

به گیتی سکه صاحبقرانی زد از توفیق حق عباس ثانی

شیفتگی و ارادت خاندان صفوی به خاندان نبوت به ویژه حضرت علی بن ابیطالب (ع) چنان بود که بر مسکوکات شاه اسماعیل «ناد علی»... بر سکه‌های شاه طهماسب، «اسامی دوازده امام (ع)»، بر سکه‌های محمد خدا بنده «غلام امام مهدی (عج)» و «یا غلام امام علی (ع)»، بر سکه‌های شاه عباس اول و دوم، «کلب آستان علی عباس»، بر سکه‌های سلطان حسین «کلب درگاه»، ضرب شده است. بر روی سکه‌ای از اولجایتو (سلطان محمد خدا بنده)، «سوره مبارکه فتح آیه 29» نقر شده است. این سکه پنج درهمی در سال 714 هـ.ق در آمل ضرب شده. بر روی آن آمده است:

«محمد رسول الله و الذین معه اشداء علی الکفار رحماء بینهم تراهم رکعا سجدا و یتغنون فضل من الله و رضوانا سیماهم فی وجوههم من اثر السجود ذالک مثلهم فی التوراة و مثلهم فی الانجیل» و در روی دیگر آن جمله «لا اله الا الله الملك الحق المبین محمد رسول الله الصادق الوعد الامین علی ولی الله امیر المؤمنین» و در حاشیه صلوات بر رسول (ص) و ائمه معصومین با القاب و کنیه ایشان «اللهم صل علی محمد المصطفی و علی المرتضی و الحسن الزکی» و... نوشته شده است.

با تسخیر اصفهان به دست افغانه در 11 محرم سال 1135 هـ.ق اشرف افغان به ضرب سکه زرین (اشرفی به وزن 3/45 گرم، سیمین عباسی 4/60 گرم و پنج شاهی 6/91 گرم که در یک وجه آن «لا اله الا الله، محمد رسول الله (ص)» و نام چهار خلیفه اهل تسنن بود، رایج ساخت. بر روی نخستین سکه‌های نادری (نادر شاه افشار)، سال جلوس شاه 1148 هـ.ق «الخير فی ما وقع» ضرب شد. حکام زندیه نیز از سال 1171 هـ.ق در شیراز به ضرب سکه پرداختند و شعارهای مذهبی چون «لا اله الا الله، محمد رسول الله (ص)، الحمد لله رب العالمین و یا صاحب الزمان» ضرب گردید.

بر روی سکه ربعی آغامحمد خان از جنس طلا، این شعر آمده است:

شد آفتاب و ماه و زر و سیم در جهان از سکه امام به حق صاحب الزمان

بر روی پشت سکه، یا محمد (ص) ضرب دار المؤمنین کاشان نقر شده است. پس از مرگ کریم خان (1193 هـ.ق) آغا محمد خان یکی از نوادگان شاه طهماسب دوم را به پادشاهی رساند. اما سرانجام خود در سال 1210 هـ.ق بر تخت نشست. از این تاریخ تا 21 ذیحجه 1211 هـ.ق که سر سلسله قاجاریه به قتل رسید، 3 گونه سکه نقر و رایج شد.

این سکه‌ها عبارتند:

الف: سکه‌های زرین سنگین 8-20-5-60 تومانی

ب: سکه‌های زرین کوچک یک و دو تومانی

پ: مسکوکات سیمین

(1) نگاهی به پیشینه داد و ستد بانک و بانکداری و نشر اسکناس در ایران. تماشگاه پول. اداره کل موزه‌ها اسفند ماه سال 1375

(2) سرفراز. علی اکبر. آوزمانی-فریدون. سکه‌های ایران. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت) ج اول سال 1379

(3) بیانی. ملکزاده. تاریخ سکه ج اول. انتشارات دانشگاه تهران، چ سوم، 1355.